

אלול התשע"ז

בס"ד

השיעור מוקדש לעילוי נשמת מנחם אביצור בן יהודה אריה ז"ל

"משמעות הארורים במעמד הר גריזים והר עיבל"

פרשת כי-תבוא (על פי שיעורים של הרב אמנון בזק והרבנית שרון רימון)

כאזרח, חציו אל מול הר גריזים והחציו אל מול הר עיבל, כאשר צוה משה עבד ה' לברך את העם ישראל בראשונה: ואחרי כן קרא את כל דברי התורה, הברכה והקללה, ככל הכתוב בספר התורה".

המפרשים העלו שתי גישות מרכזיות בהבנת הפרשה. רוב המפרשים (רש"י, רשב"ם ועוד) הלכו בעקבות המשנה במסכת סוטה.

4. משנה סוטה לב ע"א:

"ששה שבטים עלו לראש הר גריזים וששה שבטים עלו לראש הר עיבל, והכהנים והלויים והאaron עומדים למטה באמצע. הכהנים מקיפין את הארון, והלויים את הכהנים, וכל ישראל מכאן ומכאן, שנאמר: 'וכל ישראל וזקניו ושוטרים ושופטיו עומדים מזה ומזה לארון' וגו'. הפכו פניהם כלפי הר גריזים ופתחו בברכה: 'ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה', ואלו ואלו עונין אמן. הפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה: 'ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה', ואלו ואלו עונין אמן, עד שגומרין ברכות וקללות".

לפי גישה זו, לרשימת ה'ארורים' הייתה רשימה מקבילה של 'ברוכים', ושתי רשימות אלו הן "הברכה והקללה". ה'טקסט המלא' נקרא על ידי הלויים, והשבטים עצמם לא עשו דבר, פרט לעניית אמן על כל הברכות והקללות.

על תפקידו הכפול של שבט לוי עמדה הגמרא שם, והעלתה כמה אפשרויות.

5. בבלי סוטה לז ע"א:

"תניא, רבי אליעזר בן יעקב אומר: אי אפשר לומר לוי למטה, שכבר נאמר למעלה, ואי אפשר לומר למעלה, שכבר נאמר למטה. הא כיצד? זקני כהונה ולויה למטה, והשאר למעלה. רבי יאשיה אומר: כל הראוי לשרת למטה, והשאר למעלה. רבי אומר: אלו ואלו - למטה הן עומדים. הפכו פניהם כלפי הר גריזים ופתחו בברכה, כלפי הר עיבל ופתחו בקללה".

הברכה והקללה

פרשתנו מתארת את נתינת הברכה והקללה על הר גריזים ועל הר עיבל. תחילה מחלק משה את שבטי ישראל לשניים, כשחצי מהשבטים קשורים לקללה והחצי השני לברכה.

1. דברים כ"ז, יב-יג:

"אלה יעמדו לברך את העם על הר גריזים בעברכם את הירדן - שמעון ולוי ויהודה ויששכר ויוסף ובנימן: ואלה יעמדו על הקללה בהר עיבל - ראובן גד ואשר וזבולן דן ונפתלי".

מייד לאחר מכן עוברת התמונה אל הלויים.

2. דברים כ"ז, יד:

"וענו הלויים ואמרו אל כל איש ישראל קול רם". ואז מובאת רשימת ה'ארורים', הנחתמים תמיד בסיומת "וואמר כל העם אמן".

תיאור זה מעורר כמה קשיים:

א. לכאורה רשימת ה'ארורים' היא ה"קללה" הנזכרת קודם לכן. אולם אם כן, מהי ה"ברכה", ומדוע היא איננה נזכרת במפורש?

ב. מהו היחס בין תפקיד השבטים לבין תפקיד הלויים? בתחילה נראה שהשבטים הם המברכים והמקללים, אך בהמשך משתמע שהלויים הם אלו שאומרים לפחות את הקללות.

ג. מן הפסוקים לא ברור מהו תפקידם של בני שבט לוי: מצד אחד - שבט לוי נמצא בין השבטים העומדים על הברכה, ומצד שני - הלויים הם אלו שאומרים את ה'ארורים'.

חשוב לציין שיש מקור חשוב נוסף להבנת הפרשה - והוא תיאור הביצוע בספר יהושע.

3. יהושע ח', לג-לד:

"וכל ישראל וזקניו ושוטרים ושופטיו עומדים מזה ומזה לארון נגד ה'כהנים הלויים נשאי ארון ברית ה', כגר

וְחִקְתִּיו אֲשֶׁר אֲנֹכִי מִצּוֹחַ הַיּוֹם - וּבָאוּ עֲלֶיךָ כָּל הַקְּלָלוֹת הָאֵלֶּה וְהִשְׁגִּיחוּךָ."

ב. ששה שבטים 'עומדים על הברכה' ושה עומדים על הקללה, וכנגד זה - בפרשת התוכחה נזכרת המילה "ברוך" שש פעמים (פס' ג-ו) וכך גם המילה "ארור" (פס' טז-ט).

ג. ראבי"ע עצמו מבסס את שיטתו על הפסוקים שבספר יהושע. מהפסוקים שהזכרנו לעיל - "ואחרי כן קרא את כל דברי התורה, הברכה והקללה, ככל הכתוב בספר התורה" - אכן נראה שיהושע היה זה שקרא את הברכות והקללות במעמד זה.

אמנם, גם לפי כיוונו של ראבי"ע, עדיין קשה: מדוע הפסיקה התורה באמצע תיאור הברכות והקללות, והביאה את תיאור דברי הלויים ואת רשימת ה'ארורים'? מה היחס בין שתי הפרשיות הללו?

"ארור האיש אשר לא יקים את דברי התורה הזאת"

נראה, שעל פי שיטת ראבי"ע מעמד הר גריזים והר עיבל נחלק לשני חלקים. בחלק הראשון עמדו הלויים ואמרו את רשימת ה'ארורים' בלבד, וכפי שנראה מספר יהושע, בחלק זה עמדו הלויים בין שני ההרים. בחלק השני נאמרו הברכות והקללות המופיעים בפרק כ"ח, ובחלק זה לא היה ללויים תפקיד מיוחד. מספר יהושע נראה שהברכות והקללות לא נאמרו בפועל על ידי כל השבטים, אלא רק על ידי יהושע, כמייצג של עם ישראל כולו.

קיומם של שני חלקים במעמד הר עיבל והר גריזים משתמע מהפסוקים בספר יהושע, המחלקים את המעמד באופן ברור לשניים:

1. "וכל ישראל וזקניו ושטרים ושפטיו עמדים מזה ומזה לארון נגד הפהנים הלויים נשאי ארון ברית ה', כגר כאזרח, חציו אל מול הר גריזים והחציו אל מול הר עיבל, כאשר צוה משה עבד ה' לברך את העם ישראל בראשונה"
2. "ואחרי כן קרא את כל דברי התורה, הברכה והקללה, ככל הכתוב בספר התורה".

נראה פשוט, שהחלק השני מתייחס לרשימת הברכות והקללות שבפרק כ"ח, המתקשר, על פי גישתנו בעקבות ראבי"ע, לחלוקת השבטים. לאור זאת, נראה שהחלק הראשון מתייחס לרשימת ה'ארורים', הנאמרת "בראשונה".

על כך קשה, כמובן, מהלשון - "כאשר צוה משה עבד ה' לברך את העם ישראל בראשונה", אך ניתן ליישב לשון זו באחת משתי דרכים:

- א. רד"צ הופמן, בפירושו לדברים, מאריך ליישב את הסתירות בין התיאור בפרשתנו ובין התיאור ביהושע, ובין השאר מציע שעל ידי קללת מי שאינו מקיים את המצוות, זוכה כל העם לברכה;

לדעת תנא-קמא ור' יאשיה, שבט לוי התפצל לשתי קבוצות (והתנאים העלו שני כיוונים באיזה אופן הייתה החלוקה), בעוד שלדעת רבי כל השבטים עמדו למטה.

מכל מקום, מדגיש הרב אמנון בזק, גישת המפרשים על פי חז"ל נתקלת בכמה קשיים על פי פשוטו של מקרא:

1. אם, אכן, הקללה הנוכרת בתחילת הפרשה היא רשימת ה'ארורים', לא מובן מדוע לא נזכרו הברכות. קושייה זו מציקה במיוחד לאחר שהברכות הוזכרו בתחילה במפורש - "אלה יעמדו על הברכה". מדוע, אם כן, מפורטות רק הקללות?
2. לפי גישת חז"ל, לא מובנת כל כך חלוקת השבטים ותפקידם, לאחר שכולם עונים אמן על כל הברכות והקללות.
3. לגבי תפקידו של שבט לוי, גם אם נקבל את גישת תנא-קמא ור' יאשיה דלעיל, הקרובה יותר לפשוטו של מקרא בספר יהושע, עדיין לא מובן מדוע בפרשתנו חלוקה זו אינה נזכרת.

שיטת ראבי"ע

לדעת הרב בזק, פירושו של ראבי"ע הוא הקרוב יותר לפשוטו של מקרא.

6. הראבי"ע על האתר:

"על דרך הפשט, הברכה היא: ברוך אתה בעיר, והקללה - היפך זה. והעיד בספר יהושע" כלומר, הברכות והקללות הן אלו שנזכרות בפרשת התוכחה, להלן בפרק כ"ח.

הרב בזק מביא לכך מספר ראיות:

א. פרשת הברכות והקללות על הר גריזים ועל הר עיבל נזכרה לראשונה בפרק י"א.

7. דברים י"א, כו-כט:

"ראה אנכי נתן לפניכם היום ברכה וקללה: את הברכה - אשר תשמעו אל מצות ה' א-לוהיכם אשר אנכי מצוה אתכם היום: והקללה - אם לא תשמעו אל מצות ה' א-לוהיכם וסרתם מן הדרך אשר אנכי מצוה אתכם היום ללכת אחרי אלהים אחרים אשר לא ידעתם: והיה כי יביאך ה' א-לוהיך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה - ונתתה את הברכה על הר גריזים ואת הקללה על הר עיבל".

תיאור זה דומה מאוד לתיאור השכר והתוכחה בפרק כ"ח.

8. דברים כ"ח, א-טו:

"והיה אם שמעו תשמע בקול ה' א-לוהיך לשמר לעשות את כל מצותיו אשר אנכי מצוה היום - ונתנדך ה' א-לוהיך עליון על כל גויי הארץ: ובאו עליך כל הברכות האלה והשיגך כי תשמע בקול ה' א-לוהיך... והיה אם לא תשמע בקול ה' א-לוהיך לשמר לעשות את כל מצותיו

התשובה השנייה :

"לטוב לנו כל הימים לחיתנו כהיום הזה: וצדקה תהיה לנו כי נשמר לעשות את כל המצוה הזאת לפני ה' א-לוהינו כאשר צונו".

חובת קיום המצוות נובעת אפוא משתי סיבות: הן מכוח עבודתנו לקב"ה, והן מכוח העובדה ששמירת המצוות היא "לטוב לנו".

לדעת הרב בזק, ההבדל שבין פרשת הברכות והקללות לבין רשימת ה'ארורים' מתבטא גם בשאלת הדוברים. בפרשת הברכות והקללות, כאמור, נוטלים השבטים חלק פעיל, ובכך מבטאים את ההכרה בדבר הקשר בין דרכו של עולם לבין קיום המצוות. דרך זו, המציגה את הבחירה שיש לאדם, צריכה להיאמר על ידי בני ישראל, כדי שיפנימו את תוכן הדברים, יעמדו על ההבדל שבין הברכה והקללה בחייהם ויסיקו את המסקנה הנכונה - "ובחרת בחיים". את רשימת ה'ארורים', לעומת זאת, אומרים רק הלויים, ויתר העם עונה אמן. הלויים מייצגים כאן את הקב"ה, ועם ישראל, העונה "אמן", הוא הצד השני בהסכם זה, שבו מקבל עליו העם מחויבויות גם ללא רווח ניכר לעין. דרך זו, המזכירה יותר כפיית הר כגיגית, אינה מציגה אפשרויות שיש לשקול אותם, אלא חובה שיש לקבלה.

ממילא מובן גם ההבדל שבין הצגת הקללה בחלק הראשון לבין הצגתה בחלק השני. בפרק כ"ח מובאות הברכות והקללות בפירוט רב, וה'ארורים' השונים מתייחסים להיבטים שונים בחיי האדם: "ארור אתה בעיר, ארור אתה בשדה" וכיו"ב. בפרק כ"ז, לעומת זאת, נאמר רק "ארור", בלא הסבר באיזה אופן מדובר. וההבדל ברור: פרק כ"ז מבטא את עצם חומרת אי-קיום המצוות, ועל כן די בהגדרת מי שלא יקיים אותן במילה "ארור". פרק כ"ח, לעומת זאת, מבטא את הרעיון שהעולם מתנהל על פי קיום ואי-קיום המצוות, ועל כן יש טעם לפרט כיצד לשאלת קיום המצוות יש השפעה על כל תחומי החיים.

ייחודם של ה'ארורים'

ונשאלת השאלה: מה המכנה המשותף המיוחד שיש לכל שנים-עשר ה'ארורים'.

11. דברים כ"ז, יד-כו:

**וְעָנוּ הַלְוִיִּם וְאָמְרוּ אֶל כָּל אִישׁ יִשְׂרָאֵל קוֹל רֹם:
אָרוּר הָאִישׁ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה פֶסֶל וּמִסְכָּה תֹעֲבָבָה ה' מַעֲשֵׂה יָדַי
חָרֵשׁ וְשֵׁם בְּסֻתֵּר וְעָנוּ כָּל הָעָם וְאָמְרוּ אָמֵן:
אָרוּר מִקְלָה אֲבִיו וְאָמוֹ וְאָמַר כָּל הָעָם אָמֵן:
אָרוּר מִסִּיג גְּבוּל רָעָהוּ וְאָמַר כָּל הָעָם אָמֵן:
אָרוּר מִשְׁגֵּה עוֹר בְּדָרֶךְ וְאָמַר כָּל הָעָם אָמֵן:
אָרוּר מִטָּה מִשְׁפָּט גֵּר יְתוֹם וְאַלְמָנָה וְאָמַר כָּל הָעָם אָמֵן:**

ב. ייתכן שהביטוי "לברך את העם" נאמר בלשון 'סגי נהור', ומשמעו - לקלל את העם. לשון זו ננקטת לא פעם במקרא - עיין, לדוגמה, מלכים א' כ"א, יג: "ברך נבות א-לוהים ומלך"; איוב א', ה; יא.

ומסביר הרב בזק, ששני החלקים מבטאים שתי דרכים בעבודת ה'. החלק השני, שבו נאמרו הברכות והקללות, מבטא את הרעיון ששמירת המצוות תביא לברכות ונטישתן תגרום לקללות ולצרות רבות. בכך באה לידי ביטוי ההכרה בקשר שבין השמיעה בקול ה' לבין דרכו של עולם, המתנהל באופן ישיר על פי התנהגותם של בני ישראל.

לו הייתה קיימת דרך זו בלבד - הרי שהיא הייתה משאירה, לכאורה, את הבחירה לאדם בין הברכה לבין הקללה, ואם ירצה האדם לקחת על עצמו את הסיכון של הקללות והצרות בלא קיום המצוות - הרשות בידו. כמובן שאפשרות זו אינה קיימת בפועל, שהרי המחויבות לשמור תורה ומצוות אינה נובעת רק מהעובדה שדרך זו גוררת ברכה, אלא גם מהמחויבות הבסיסית לעבוד את הקב"ה, שהוציא אותנו ממצרים והוליד אותנו במדבר. על כן, רשימת ה'ארורים' שבחלק הראשון מבטאת את הרעיון שגם אם לא הייתה ברכה למי שמקיים את המצוות - עדיין ארור היה מי שלא היה מקיים. בעניית "אמן", קיבל על עצמו כל העם את חובת קיום המצוות גם שלא על מנת לקבל פרס. **דווקא לפני העמדת שתי האפשרויות בפני עם ישראל, יש צורך להדגיש את המחויבות הבסיסית לקיום המצוות, שאינה תלויה בשכר ובעונש.**

הרב בזק מסביר, ששניות זו באה לידי ביטוי גם בדברים שאומר משה לבני ישראל בתחילת נאום המצוות, בתשובה לשאלת הבן הצפוי.

9. דברים ו', כ:

"כי ישאלך בנך מחר לאמור - מה העדת והחקים והמשפטים אשר צוה ה' א-לוהינו אתכם".

משמעותה של שאלה זו, כפי שניתן ללמוד מן התשובה, אינה 'מה' כשאלה אינפורמטיבית, אלא 'מה הטעם שאנו מחוייבים לקבל עלינו את העדות והחוקים והמשפטים'. כצפוי, התשובה לשאלה זו היא כפולה.

10. דברים ו', כא-כה:

התשובה הראשונה:

"ואמרת לבנך - עבדים היינו לפרעה במצרים, ויוציאנו ה' ממצרים ביד חזקה: ויתן ה' אותות ומפתים גדלים ורעים במצרים, בפרעה ובכל ביתו לעינינו: ואותנו הוציא משם למען הביא אותנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבתינו: ויצונו ה' לעשות את כל החקים האלה ליראה את ה' א-לוהינו".

13. ראב"ע כ"ז, יד-כא:

"והחל מהעיקר, שהוא בינו ובין בוראו, ואחר כן בינו ובין אבותיו, כי מי ידע אם יקלה אותם... מסיג גבול רעהו - כי הוא דבר נסתר. ומשגה עיוור - גם כן לא יוכל לפרסם מי שהשגהו... ומטה משפט גר יתום - כי אין להם עוזר, והנה גם הוא בסתר. והזכיר הגר גם היתום והאלמנה, כי אם יטה הדיין משפט אחרים - יערערו עליו ויפרסמוהו, והגר והיתום והאלמנה - אין להם כח. ושוכב עם אשת אב ואחות וחותרת אינו נחשד להתייחד עמה, על כן הוא דבר נסתר, ואין כן שאר העבירות. עם כל בהמה, זכר או נקבה - כי אין לה פה שתצעק ותערער כמו הזכור, על כן לא הזכירו".

ואכן, ניתן להביא ראיה לעיקרון זה מפרשה אחרת בתורה, שגם בה אנו מוצאים שנציג שבט לוי מקלל את מי שעבר עבירה ואדם מישראל עונה "אמן" - פרשת הסוטה.

14. במדבר ה', כא-כב:

"והשביע הכהן את האשה בשבעת האלה, ואמר הכהן לאשה - יתן ה' אותך לאלה ולשבעה בתוך עמך, בתת ה' את ירכך נפלת ואת בטנך צבה: ובאו המים המאריים האלה במעיד לצבות בטן ולנפל ירך, ואמרה האשה - אמן".

גם בפרשה זו, התורה מדגישה שתהליך זה מתבצע רק משום שהעבירה נעשתה בסתר.

15. במדבר ה', יג:

"ונעלם מעיני אישה ונסתרה והיא נטמאה, ועד אין בה והוא לא נתפשה"

בפרשת סוטה באה לידי ביטוי ההכרה באמונה בקב"ה, הבוחן כליות ולב, גם כאשר הדברים נסתרים מעין בשר ודם. וכך גם בפרשתנו: הדגש על קבלת ה'ארורים' על הדברים הנעשים בסתר מחדד את המסר המרכזי העומד מאחורי הפרשה: **קבלת עול מלכות שמיים בכל מצב ובכל תנאי, גם כשהדברים נסתרים מעין בשר ודם ואינם גורמים כביכול שום נזק למי שעובר עליהם.**

האזהרה האחרונה היא: **אָרוּר אֲשֶׁר לֹא יָקִים אֶת דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת לַעֲשׂוֹת אוֹתָם וְאָמַר כֹּל הָעָם אָמֵן.**

אזהרה זו שונה באופייה משאר האזהרות. שאר האזהרות באות כנגד עבירות (מצוות לא תעשה) שאדם עושה (בסתר) ואילו אזהרה זו תוכנה הוא ציווי וזירוז לעשיית מעשים ולהקמת דברי התורה.

לפיכך נתקשו הפרשנים מדוע צורפה אזהרה זו לרשימת האיסורים, ומדוע זירוז לקיום מצוות צריך להיאמר בלשון "ארור" – שהיא לשון קללה?

עוד נתקשו הפרשנים האם המילים "יקים את דברי התורה הזאת" מתייחסות לכל מצוות התורה, או דווקא לאיסורים שהוזכרו במעמד הברית?

אָרוּר שֹׁכֵב עִם אִשְׁתּוֹ אֲבִיו כִּי גִלָּה פִּנְיָ אֲבִיו וְאָמַר כֹּל הָעָם אָמֵן:

אָרוּר שֹׁכֵב עִם כָּל בְּהֵמָה וְאָמַר כֹּל הָעָם אָמֵן:

אָרוּר שֹׁכֵב עִם אַחֲתוֹ בֵּית אֲבִיו אוֹ בֵּית אִמּוֹ וְאָמַר כֹּל הָעָם אָמֵן:

אָרוּר שֹׁכֵב עִם חֲתָנָתוֹ וְאָמַר כֹּל הָעָם אָמֵן:

אָרוּר מִכָּה רֵעֵהוּ בְּסֵתֶר וְאָמַר כֹּל הָעָם אָמֵן:

אָרוּר לִקַּח שִׁחַד לְהַכּוֹת נַפְשׁ דָּם נָקִי וְאָמַר כֹּל הָעָם אָמֵן:
אָרוּר אֲשֶׁר לֹא יָקִים אֶת דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת לַעֲשׂוֹת אוֹתָם וְאָמַר כֹּל הָעָם אָמֵן.

ושאלה נוספת, היא מדוע דווקא הם נבחרו להיאמר בלשון "ארור" ובמעמד כריתת הברית שלפני הכניסה לארץ?

הרשב"ם מסביר שברשימה זו נכללו מעשים הנעשים בסתר ואין אפשרות לבית דין להעניש עליהם, ועל כן הוזהרו עליהם בני ישראל באופן מיוחד.

12. רשב"ם (בפסוק טו):

"ושם בסתר" – ...וכולה עבירות שרגילים להיות בסתר הם, כמו שאפרש בכולם, חוץ משנים שרגילים להיות פעמים בגלוי ופעמים בסתר, והן ע"ז ומכה רעה ולכך פירש בשניהם בסתר. שעל עבירות שבגלוי לא באו לקלל, כי בית דין יענשוהו על הגלויות כמו שכת' בסוף כל הקללות הנסתרות לה' אלקינו, הוא יקח נקמה מן הנסתרות שהרי נתקללו בשם הקב"ה, אבל הנגלות לנו ולבנינו עד עולם לעשות את כל דברי התורה הזאת, מלקות סקילה שריפה הרג וחנק.

הלא תראה אין כתוב כאן "ארור שוכב עם אשת רעהו" כי מה לו ליכנס בבית אחרים ולא יליזו עליו. מקלה אביו במקום בית גידולו, אין אחרים רגילין שם. וכן מסיג גבול בגנבה הוא עושה, שאם יראה, ימחה בידו. וכן משגה עור ומטה משפט, כל אילו דברי סתר. שכב עם אשת אביו זהו במקום שהוא גדל שם ואין רואה. עם כל בהמה אין זה כי אם בסתר. וכן אחותו. חתנתו, האם רגילה בבית בתה.

רשב"ם מצביע על שני יוצאים מן הכלל, שנעשים פעמים רבות בגלוי – "ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה..." (פס' טו) ו"ארור מכה רעהו" (פס' כד), ולכן התורה מדגישה דווקא בהם את המילה "בסתר", כדי להורות שמדובר על עשיית מעשים אלו בסתר.

גם ראב"ע בפירושו עמד על כך, שהמשותף לרשימת העבירות הוא האפשרות לעוברן בסתר, ולגבי שתי עבירות הדבר נאמר במפורש: "ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה תועבת ה' מעשה ידי חרש ושם **בסתר**... ארוור מכה רעהו **בסתר**" (כ"ז, טו-כד). ראב"ע מבאר מדוע גם יתר העבירות נעשות בדרך כלל בסתר.

אלא "ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לעשות אותם"; ומכאן, שהארור איננו מתייחס לעשייה, אלא לקבלה ואמונה, כמשמעות המשפט "קיימו וקבלו היהודים עליהם... להיות עושים" במגילת אסתר (ט', כז).

מהמשך דברי הרמב"ן נראה שעמד על כך ש"יקים" אין משמעותו "יקיים" אלא "יעמיד" (ולכן הוא מביא את דרשות חז"ל בעניין הקמת דברי התורה ("וכי יש תורה נופלת"?). לפיכך מפרש הרמב"ן שהעמדת דברי התורה משמעותה ביסוס העקרונות והיסודות האמוניים שעליה התורה מושתתת, כלומר תורת הגמול והאמונה באמיתותן של המצוות.

חיזוק נוסף להסבר רמב"ן עולה מכך שכל הארורים האחרים עוסקים במעשים שבסתר (כפי שראינו ברשב"ם), ולכן מסתבר שגם ארור זה מתייחס לדבר שבסתר, דהיינו לקבלת התורה ולאמונה בה.

לדעת רשב"ם, ה"ארור" האחרון מתייחס לכל העבירות שבתורה, והצורך להזהיר עליהם בלשון "ארור" קיים במקרה שאדם יתפתה לעשותם בסתר. נמצא שהרשימה המפורטת של ה"ארורים" היא רשימה נבחרת של איסורים שבדרך כלל נעשים בסתר, וה"ארור" האחרון מוסיף באופן כללי את שאר האיסורים שלפעמים אדם עושה בסתר (ואיסור עשיית פסל והכאת רעהו נזכרו במפורש מפני שבדרך כלל הם נעשים בגלוי).

אבן-עזרא מסכים שהארור האחרון אינו רק סיכום של הארורים שנאמרו במעמד הברית, אך הוא אינו מקבל את פירוש הרשב"ם מפני שלשון התורה "לעשות אותם" מורה שמדובר באזהרה על מצוות עשה ולא על עבירות. לכן מפרש אבן-עזרא שאזהרה זו נאמרה כלפי מי שבאין-רואה עובר על מצוות עשה.

16. ראב"ע:

"אשר לא יקים" – יש אומרים, על כל התורה. ויש אומרים, על אלה הנזכרים. ולא אמרו כלום, בעבור שכתוב "לעשות אותם". והנכון בעיני, כי קלל על מצות לא תעשה הנזכרים. וקלל מי שלא ישמור גם בסתר מצות עשה, על כן אמר לעשות אותם

רש"י מסכים עם ראב"ע שה"ארור" האחרון מתייחס לכל מצוות התורה, אך לדעתו "ארור" זה אינו מתייחס דווקא למצוות עשה, אלא זוהי אזהרה כללית על שמירת כל התורה כולה, שגם עליה יש צורך להזהיר בלשון "ארור".

17. רש"י:

"אשר לא יקים" – כאן כלל את כל התורה כולה וקבלוה עליהם באלה ובשבועה.

רמב"ן מסכים לדברי רש"י, שיש כאן אזהרה כוללת על כל התורה; אך לדעתו האזהרה "אשר לא יקים" איננה מתייחסת לקיום המצוות במעשים, אלא על אמונה באמיתות המצוות ובגמול הצפוי למקיימן או לעובר עליהן.

18. רמב"ן:

ולפי דעתי, כי הקבלה הזאת, שיודה במצות בלבו ויהיו בעיניו אמת ויאמין שהעושה אותן יהיה לו שכר וטובה והעובר עליהן יענש, ואם יכפור באחת מהן או תהיה בעיניו בטלה לעולם הנה הוא ארור. אבל אם עבר על אחת מהן, כגון שאכל החזיר והשקץ לתאווה או שלא עשה סוכה ולולב לעצלה, איננו בחרם הזה, כי לא אמר הכתוב אשר לא יעשה את דברי התורה הזאת, אלא אמר אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לעשות, כטעם קיימו וקבלו היהודים (אסתר ט' כז). והנה הוא חרם המורדים והכופרים

הרמב"ן מביא ראייה לדבריו מלשון הכתוב. התורה לא אומרת "ארור אשר לא יעשה את דברי התורה הזאת",